

תקופה זו נערכו בירורים סביב ההמרה, ובתוך כך הודיע משה על רצונו להשתייך לכנסייה הרוסית. סוף דבר, משה הוכרז כקתולי והועבר לפטרבורג שם טופל באופן פרטי בביתו של המטרופוליט בורוש. עם ההחמרה במחלתו אושפז משה בבית חולים.

כבר עתה ברור כי למרות התייעוד הרב, שפרטיו המלאים עדיין מצפים לבירורים, אין בידינו הסבר של ממש למניעיו האמיתיים של משה, למעט שגועונו (שאפילו טיבו הרפואי המדויק אינו ברור). זאת ועוד, המסמכים אינם דנים באחריותו של משה, וזו, כפי שניזכר בהמשך, שנויה במחלוקת.

1. 'שעשה זאת בדעה שלימה ומיושבת': מסורות הזיכרון של המשכילים

התייעוד הארכיוני שתואר לעיל לא היה ידוע לאיש, פרט כמובן למכותבים עצמם. אף על פי כן, לא ניתן היה להסתיר את עקבות המעשה עצמו, שנמשך חודשים ארוכים והתחולל מול עיניהם של צופים רבים, יהודים ונוכרים. בסיפורו 'כרטיס פיס' תיאר שלום עליכם כיצד נפוצה בעיירה קטנה ברוסיה השמועה על המרתו של בן המקום:

פתאום, אין ידוע מניין, נופלת פצצה ומפוצצת את כל העולם. כולם קופצים ממשכבם ומתחילים לרוץ: 'הא? מה? איפה? מה קרה?' – נעשה שמח ועליו בעיירה [...] כל איש ואיש היה מורתח כל כך, מוועז כל כך מן המעשה, משל זה נוגע בנפשו, או בפרנסתו, משל שום דבר אינו נוגע לו, לבד מזה. רבים זנחו את עסקיהם, את אכילתם באמצע, ויצאו לשוק 'לשמוע מה הולך'...⁸²

אין ספק שכך היה גם במקרה זה, אלא שהמשמעת הפנימית שגורו על עצמם העדים היהודים הרבים נתנה את אותותיה: הבושה היתה כה גדולה עד שהפה נמנע מלגלות את הגיונות הלב והדברים נותרו בסודי סודות. מסך שתיקה מעין זה נפרש גם על פני אירועים דומים שהתרחשו באותה עת בקרב משפחות מיוחסות אחרות, ואכן היו מי שמתחו קו של דמיון בין אסונם של חסידי חב"ד לאסונם של מתנגדיהם. אברהם פרץ, חתנו של הגביר ר' יהושע צייטלין משקלוב, הפטרון הנודע של תלמידי חכמים, היה למדן בן למדן (אביו היה רב בלובראטוב שבגליציה), ואף הוא המיר את דתו בפטרבורג והתנצר. הסופר ש"י איש-הורוויץ (1861–1922), נינו של צייטלין, סיפר על אווירת הסוד ששררה בבית הוריו ועל הדמיון שמצאו בני הזמן בין שתי הפרשיות:

על מאורע מעציב זה [=התנצרותו של אברהם פרץ] היו גדולי המתנגדים ואף בני משפחתנו בינם לבין עצמם, מתלחשים לפעמים. אבל איש לא נועז להוציא דבר מגונה מפיו ולגלות סוד, כאילו, כביכול, 'ליבא לפומא לא גלי'... ובאותו פרק עצמו אירע מעשה כזה גם בביתו של האדמו"ר מליאדי. אז אמרו: זה לעומת זה עשה האלהים – בעון ריב מפלגות ומחלוקת בישראל לקח משתי הכתות המתגרות את מחמדי עיניהן...⁸³

82 מלה כנגד מלה (לעיל, הערה 18), עמ' 144.

83 ש"י איש הורוויץ, 'מספר חי', השלוח, מ (תרפ"ג), עמ' 6. אגב אורחא, בנו של המומר אברהם פרץ היה

כרגיל במקרים אלה, המקורות הכתובים הראשונים שבידינו הגיעו מקרב המשכילים. תגובות החסידים ו'פרשנות הנגד' שלהם היו מאוחרות הרבה יותר, וכבר הביאו בחשבון את מסורות הזיכרון של המשכילים, אלה המודפסות ואלה שבעל-פה, והתמודדו עמן.

1. 'והחסידים הולכים כולם בלא ראש': מכתבו של ריב"ל ליוסף פרל

המקור המוקדם ביותר המזכיר את התנצרותו של משה פורסם רק בשנת 1940 על ידי חוקר תנועת ההשכלה, שמחה כץ. זהו מכתב ששלח בערב ראש השנה תקפ"א (1820) המשכיל יצחק בער לווינוון (ריב"ל), שגר אז בברודי, לידידו יוסף פרל מטרנופול:

עתה מצאתי את עצמי מחויב בדבר לספר לאדוני חדשות: 1. ר' זלמן לאזינר ראש כת החב"ד השאיר אחריו שלשה בנים, ר' בער, ר' משה ור' אברהם. ויהי אחרי מות אביהם, ויהי ריב בין ר' בער ובין ר' משה, כי שניהם רצו למלא מקום אביהם. וישב ר' בער על כסא הרבנות בעיר לובאוויץ אשר ברייסען המדינה [...] ואולם אחיו ר' משה גדל ממנו והוא נתמנה לרב בעיר אולע. וזה כשנתים אשר החל הריב ביניהם הלך וגדל עד אשר נצח ר' בער את ר' משה. וירא ר' משה כי ר' בער גדל ממנו, וילך אל הכומרים וימר את דתו. ותהי מרידה גדולה בין שתי הכתות חב"ד – כי זה משתי שנים נתחלקה החב"ד לשתי כתות – ויעשו שלום ביניהם, ויקבצו כסף הרבה, וישחדו את הכומרים ופקידי העיר והגובערני [=הפלך], וישיבו אליהם את ר' משה באומרים כי משוגע וחסר דעת הוא. ור' משה צוח ככרוכיא שעשה זאת בדעה שלימה ומיושבת, וילך ויכתוב ספר אל הפירשט [=הנסידן] גוליצין ויספר לו כל המאורע. והשמועה באה עד הקיסר אלכסנדר, וישלח הקיסר להביא את ר' משה אליו לפעטרסבורג לדבר אתו לראות הכנים דבריו, כי נתנו אותו לחסר דעת וכי שנו את טעמו. וכבר נשלח ר' משה הזה לפעטרסבורג ובא לפני הקיסר. המעשה הזאת נעשתה זה חודש ימים, כל מלה שמעתי תמול בלילה מפי ר' מרדכי שפירא הבא מברדושוב, כי בני הרב ר' יצחק לוי אב"ד דק"ק ברדושוב המה מחותנים של ר' משה הזה,⁸⁴ ושם הוא קלא דלא פסיק.⁸⁵ ואחר זה שמעתי מהחכם המפורסם ר' יוסף לנדא מפראג אשר בא לגבולינו רגע זו מאדעסא, וכה אמר לי ששמע זאת בקיוב אצל השרים. והחסידים אשר סביבותינו הולכים כולם בלא ראש, וכמעט נקפצו מעורם, ולו יוכלו עשו לעצמם מעשה.⁸⁶

ה'דקבריסט' הידוע גרגורי פרץ. ראו: גינבורג, משומדים, עמ' 34–53; הנ"ל, כתבים היסטוריים, עמ' 14–12.

84 הקשר היה דרך בילא, בתו של האדמו"ר האמצעי, שנישאה לר' יקותיאל זלמן, נכדו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב (בית רבי, ב, עמ' 25).

85 שמועה שאינה פוסקת. בברדיצ'ב היה ריכוז של חסיד חב"ד עוד בימי רש"י והוא אף ביקרם בשנת 1810. ראו: כרם חב"ד, 4, עמ' 403–404; מנחם מנדל שניאורסון, צמח צדק [...] פסקי דינים מן שלחן ערוך, ברוקלין תשנ"ב, אורח חיים, הלכות תפילת ערבית, עמ' 17 ('בברדיצ'ב ודאי אומרים "ושמרו", ויש שם גם כן כמה חשובים מאנשי שלומנו מתפללים גם כן בבית המדרש הנ"ל').

86 כץ, אגרות משכילים, עמ' 269, וראו דבריו בעמ' 267–268. תיקנתי מעט את הנוסח על פי כתב היד השמור באוסף שבדרון שבמחלקה לכתבי יד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (אוטוגרפים, תיק לווינוון).